

ZSIGMOND ANDREA

A SZÍNHÁZ ÉS A SZAVAK 5.

A kultikus metaforákról

„Tele vagyok Kolozsvárral! Elmentem megkeresni a régi Nemzeti Színháznak a szent helyét. Már régen lebontották. Elmúlt. Úgy fordultam be a Farkas utcába, mintha templomba mentem volna. Ezekon a köveken jártak még a mi örök csillagaink. Ebből a drága épületből, amely most már csak a képzeletemben állt előttem, indult el Budapest felé a régi, magasztosan gyönyörű színészet színe-virága. Nem tudja azt senki, mit jeletett nekiünk ifjúkorunkban a kolozsvári Nemzeti Színház! Micsoda megtiszteltetés volt számomra, mikor először hívtak vendégszerepelni! Szent áhítattal léptem át a küszöbét.”

FEDÁK SÁRI

„A kultikus szemlélet tudomásulvétele nélkül szinte semmit sem tudnánk mondani a költészet (művészet) tényleges társadalmi beágyazottságáról.”

MARGÓCSY ISTVÁN

■ A kultusz kutatás sajátosan „magyar” tudományág, az utóbbi húsz évben bontakozott ki irodalomtörténészek, illetve más humán tudományokkal foglalkozó kutatók, politikatörténészek, antropológusok körében. A színháztudósok viszont nem haraptak rá – annak ellenére, hogy az első nagy kultusztörténeti munka színházi vonatkozású. Az említett kötet Dávidházi Péter 1989-es Shakespeare-könyve: „Isten másodszületése”. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza.¹ Azóta is ezt tekintik a kultusz kutatás alapművének, és Dávidházit „a kultusz kutatás atyjának”. További fontos munkák: monográfiák – Margócsy István Petőfi-monográfiája a költő kultuszát elemző fejezettel,² Tverdota György József Attila-könyve,³ Szilasi László Jókai-könyve,⁴ konferencia-kötetek,⁵ gyűjteményes kötetek,⁶ folyóiratok tematikus számai.⁷

„Shakespeare elismerése... valami neme a kultusznak, ami a kultúrát tanúsítja” – idézi Jókai Mórtól Dávidházi Péter. Bele is kapaszkodik a kijelentésbe, megpróbálja megérteni belőle, mit jelenthet a „kultusz” szó, és miért említi Jókai ilyen közel, illetve hozzá tartozónak a „kultúrához”. Azt ta-

lálja, hogy mindkét szó a latin *colere* szóból ered, jelentése: művel, gondoz valamit, tisztelettel van valami iránt. Különbségként azt állítja fel köztük, hogy míg a kultusz jellemzője a mértéktelenség, a kultúráé a mérlegelő magatartás.

Dávidházi a kultusz háromféle, egymással összefüggő megnyilvánulásáról beszél Shakespeare-könyvének első oldalain. Megkülönböztet kultikus *beállítódást*, kultikus *szokásrendet*, valamint kultikus *nyelvhasználatot*. (Dávidházi 1989. 5–15.) Ezek az elnevezések azóta terminusértékkel bírnak.

A kultikus nyelvhasználat alapvető jellemzői között a legtöbb szerző az erőteljesen retorikus, *metaforikus* nyelvezetest, a hiperbolák gyakori jelenlétét említi. Metaforait a kultikus beszéd gyakran a *vallási* vagy egyéb mitológiai képzetkörből veszi. Ezzel kapcsolatban Dávidházi többek között az angol viktoriánus kritika egyik vezéregyéniségének, Matthew Arnoldnak az 1880-as elgondolását idézi, aki szerint „a költészet mindinkább át fogja venni a vallás szerepét az ember életében mint létértelmező, vigasztaló és megtartó erő”. (Dávidházi 1989. 146–148.)

A kultusz kutatásnak fontos paradigmaalkotó elgondolása ennek megfelelően az *analogikus szemléletmód*, vagyis a művészethez való viszonyulásnak és használatainak a vallási élet jelenségeivel való hasonlósága. De Takáts József figyelmet arra, hogy ne használjuk magától értetődő magyarázó instanciaként a vallási analógiát. Többek között azzal is érvel, hogy a művészetről való kultikus beszéd nemcsak a vallási képzetkört, de a természettudomány nyelvét is átveszi. A metaforák gyakran *kozmikusak*: a költőt csilaghoz, meteorhoz hasonlítják – nem függetlenül a romantikus zsenimitosztól, mely szerint a művészi gesztus a társadalmiság *fölködt* működik és funkcionál. (Margócsy 2007, 13.) A szóképek néha más természeti kincsek köréből származnak: József Attiláról írja Peéry Rezső, hogy „versei kristályok, melyeket csak megilletődéssel és bámulattal járhatunk körül, gyöngyházfényű kagylók, melyekben a lét és végtelenség dala zúg”. (Tverdota in Takáts 2003. 170.)

Margócsy ennek kapcsán megjegyzi, hogy a kultikus beszédnek „nem az a specifikuma más beszédmódokkal szemben, hogy figurális jellegű, [...] hanem az, hogy a figuralitása révén kialakuló koherens diszkurzív paradigma tökéletesen zártan mutatja magát más beszédmódokkal szemben: tulajdonképpen minden általános vagy elemi szintű rákérdéztől elhatárolja magát, s nem bocsátkozik párbeszédbe”. (Margócsy 2007. 23–24.)

A vallási képzetkör irodalmi tárgyban való mozgósításának kiemelkedő példája a József Attila alakja köré fonódó kultusz. Tverdota György kimutatja, hogy József Attilát a legtöbb méltatás Krisztushoz hasonlította, és életét passióként írta le. Életrajzát ennek megfelelően tövisekkel telinek, nyomorúságosnak festették le, a környezetében élőket meg érzéketlennek a költő nagysága iránt. (Tverdota in Takáts 2003. 159–171.) Máshol is megtaláljuk a *művész és a világ szembeállítását*, amely már-már „kultikus archetípusak” tekinthető. A művész mindenek fölkött áll, fölköttünk is – Dávidházi úgy fogalmaz Shakespeare kapcsán, hogy a művésszel „kivételeznek”.

„A magyar irodalomnak ama, nagy hagyományra támaszkodó szemlélete, mely [...] az egész magyar irodalmat »szolgáló irodalomként« határozza meg, lényegében ily típusú kultikus meggyőző-

désre vezethető vissza [...]: az irodalom legitimációjához az irodalomnál *magasabb rendű közösségi szférák* megléte, illetve az e szféráknak való megfelelés lesz szükséges... E magasabb szférák [...] a *nemzet*, a *nép*, a nemzetet képviselő irodalom *egészének*, a népet megtestesítő népköltészetnek és a mindezeknek alapjául és beteljesüléseként felfogott *magyar nyelvnek* kereteiben jelennek meg.” (Margócsy 2007. 41., kiem. Zs. A.)

A fenti szempontokat ellenőrizni tudjuk a következő színházi tárgyú idézeteken:⁸

(Érdemes megfigyelnünk a szövegek időkezelését is – Margócsy István vette észre, hogy a kultikus hangvételű írások a változatlan, teljes, kerek időt, a múlt–jelen–jövő egységét kedvelik.)

Szentgyörgyi István, színész (1842–1931): „Öreg Farkas utcai ház, ha reád emlékezem, ha melletted visz utam, *szent áhitat* tölti be keblemet! Ódon falaid között mennyi magasztos *ige* hangzott el, mely kultúránkat *szolgált*. *Oltárodon áldozó papjaid és papnőd* mennyi elismerést, mennyi dicsőséget szereztek a magyar színművészetnek. Oltárodhoz járuló *híveid* mennyi *áldozatot* hoztak *egy századon* keresztül, hogy falaid között az *ige* hangozzék.”

Egy kicsit később, némiképp a kommunista éra retorikájába is illeszkedve:

Kovács György, színész (1910–1977): „Bátran valljuk: a történelem sorsdöntő pillanataiban ebben az épületben, erről a színpadról a *humánus* és az *emberiség* jövőjébe vetett hit és bizalom szavai hangzottak el. Igyekeztünk a szűk esztendőkből is, a bőség idején is, szegénységben és jólétben is emberi méltósággal és *alázattal szolgálni* s vigyázni arra, hogy *anyanyelvünket* – Szamos vizében fűrészelve, gyalui havasok ide surranó szelölőjében megszáritva – tisztán adhassuk tovább azok unokáinak és ükéinek, akitől mi is ajándékba kaptuk valamikor.”

A színész, a művész nemrége tehát „szolgált” a népet. Ma vajon ezt teszi? Bocsárdi László: „Mindig azt gondoltam, hogy akkor *szolgálom* azt a kis közösséget, amelyben élek” – (!), ha védem az anyanyelvét? – „ha sikerül elérnem azt, hogy a sepsiszentgyörgyi közönség mai, érvényes, kortárs színházon nevelkedjen, és ne egy kis vidéki szórakoztatóipart gondoljon színháznak, és ezáltal mentalitásában, nyitott-

ságában messze lemaradjon a kolozsvári, budapesti vagy akár berlini közönségtől. Ez a gondolat ellenkezik azzal a megfogalmazással, hogy nekem *ki kéne szolgálni* a közönséget – szórakoztatni, ahogy mondják, hogy elfelejtsék a napi gondokat. Én ezzel nem tudok egyetérteni. Ez olyan, mintha a barátod nem szeretne fárasztani a nehéz napi munka után, ezért nem arról beszélne, ami neked a legfontosabb, hanem inkább

jópofigna egy sör mellett – ahelyett, hogy lehetővé tenné számodra azt, hogy elmélyülj az igazi problémáidban, és ebben lenne a partnered. Azt hiszem, hogy én a *barát* szerepét képviselem, és nem a *szórakozópartnerét*.⁹

Szolgáló vagy kiszolgáló, pap, barát vagy szórakozópartner (esetleg egyéb)... Mi kellene nekünk?

Metaforáink vannak, lesznek. De válogatnunk kell közülük.

■ JEGYZETEK

1. Dávidházi Péter: „Isten másodszületje”. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza. Gondolat, Bp., 1989.
2. Margócsy István: Petőfi Sándor. Kísérlet. Korona, Bp., 1999.
3. Tverdota György: A komor föltámadás titka. A József Attila-kultusz születése. Pannonica, Bp., 1998.
4. Szilasi László: A selyemgubó és a „bonczoló kés”. Osiris–Pompeji, Bp., 2000.
5. A kultusztörténeti konferenciák köteteinek anyagát Kalla Zsuzsa szerkeszti, a könyvek a Petőfi Irodalmi Múzeum sorozatában jelennek meg. Lásd Tények és legendák, tárgyak és ereklyék, 1994, Kegyelet és irodalom, 1997, Az irodalom ünnepei, 2000, Kultusz, mű, identitás, 2005 (ez utóbbi társszerkesztője Takáts József és Tverdota György).
6. A legfontosabb e tárgyban a Takáts József által szerkesztett Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve. Kijárat, Bp., 2003. Továbbá teljes kötetet szánt e tárgynak Margócsy István (Égi és földi virágzás tükre. Tanulmányok magyar irodalmi kultuszokról. Holnap, Bp., 2007). Takáts József és Rákai Orsolya egy-egy kötetének egyharmadát is kultusztörténeti írások teszik ki (Rákai Orsolya: Utazások a fekete királynővel. Írások írásról és irodalomról. Kijárat, Bp., 2006; illetve Takáts József: Ismerős idegen terep. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok. Kijárat, Bp., 2007).
7. Dávidházi Péter – Tverdota György: Az ItK különszáma: Az Irodalom és kultuszképződés című konferencia anyaga. Irodalomtörténeti Közlemények 1990. 3. 287–401. (További szerzők, akiknek önálló kötetük vagy szerkesztésük nincs e tárgyban, de folyóiratközléseikkel gyarapították a kultusztörténeti vagy -elméleti irodalmat: Lakner Lajos, Porkoláb Tibor, Praznovszky Mihály, Takács Ferenc, Korompay H. János, Kerényi Ferenc stb.)
8. A következő két idézet meg a mottó a Vallomások a 215 éves Kolozsvári Színházról! (sic!) című szövegből származik. 2007-ben gyűjtötte őket össze dr. Enyedi Sándor a www.szineszkonyvtar.hu számára.
9. Részlet a www.origo.hu 2011. június 15-i interjújából. Készítette Kovács Bálint.

EGYÜTT MONDÁS, EGYÜTT ÍRÁS

Deltai haggada. Szöveg: Szűcs Teri. Kép: Szabó Péter

1. És szóla Thesbites Illés, a Gileád lakói közül, Akhábnak: Él az Úr, az Izráel Istene, a ki előtt állok, hogy ez esztendőben sem harmat, sem eső nem léssen; hanem csak az én beszédem szerint.
2. És lón az Úrnak beszéde ő hozzá, mondván:
3. Menj el innét, és menj napkelet felé, és rejtezzél el a Kérith patakja mellett, mely a Jordán felé folyik.
4. És a patakból lesz néked italod; a hollóknak pedig megparancsoltam, hogy tápláljanak téged ott.
5. Elméne azért, és az Úrnak beszéde szerint cselekedék; és elmene és leüle a Kérith patakja mellett, a mely a Jordán felé folyik.
6. És a hollók hoztak néki kenyeret és húst reggel és este, és a patakból ivott.

(1. KIR. 17.)

■ A Koinónia Kiadó frissen megjelent könyve, a *Deltai haggada* az elmondás és az együtt mondás, együtt írás kérdéskörét tökéletesen s több szinten mutatja be. A haggada sajátosságához közelítve, azt magáénak tudva az Írás magyarázatának és az erkölcsi, az etikai tanításoknak, a felvázolt életkörülményeknek az összessége. A haggada megjelölés már rögtön hordozza az együtt mondás jegyeit, amelyeket erősítenek a gyerekek és Nényuka szólamai, a hollók feltűnései, illetve a kép és a szöveg termékeny párbeszédei, továbbá a fényképek és „átrajzolásai” viszonyai.

Az együtt írás a haggada tulajdonságait beépítve, az Írással összefonódva különböző előszövegekből merít: a kötet Visky Júlia emlékezéseit, kommentárjait¹ és a Visky család mellé szegődő Nényuka feltételezett és artikulált mondatait emeli be, miközben elmeséli a kitelepített anya és gyermekei ötvenes-hatvanas évekbeli történetét. A szövegek összefonódásának hangsúlyozása fontosnak tekinthető, egyrészt mert Visky Juliánál is előtérbe kerülnek az Írás kommentárjai, másrészt mert az együtt írás párbeszéd nélkül nem jöhet létre.

A *Deltai haggada* olvasása során Visky Júlia írásának részleteit felismerve Nényuka szövegeit kapjuk. A legérdekesítőbbnek azon esetek tűnnek, amelyeknél az „emlékezők” külön-

böző individuumok mondatait applikálják, vagyis amelyeknél egy emlékezés, leírás még más individuum szólamat is magában foglalja. A szövegekben ugyanakkor végigfut az Írás egy-egy eleme, kiemelten Illés alakja és a hozzá kapcsolódó hagyományrészlet kerül a kötetbe, legfőképpen pedig a 1. Kir. 17. átiratai. Ez Visky Júlia *Három kereszt* kötetének hozadéka, hiszen az Illés-előkép, a hollóknak mint a túlélés eszközeinek, előmozdítóinak a felemlegetése ott igen markáns. Ahogy az Írásban a hollók a megmentés, a továbbélés segítőiként vetítődnek elő (És a patakból lesz néked italod; a hollóknak pedig megparancsoltam, hogy tápláljanak téged ott. 1. Kir. 17.4.), és ahogy Visky Júlia *Három kereszt*-jében az Illés-történetre való utalásként említődnek a megmentők („Hitetlenkedésem ellenére jönni kezdtek a »hollók!«; „Isten »hollói« ide is eltaláltak, úgyhogy most nem szűkölködtünk, mint az elején.”; „Ahogy a »hollók« földi kenyerünket hozták száműzetésünk négy és fél éve alatt, úgy adta a Szentlélek naponta mennyei kenyerünket.” *Három kereszt*, 204., 223., 226.), úgy kerülnek a hollók a *Deltai haggada*-ba („Édesanya is azt szokta mondani, hogy hollók hoznak nekünk csomagot.” *Deltai haggada*, 8.). Az istenin keresztül, annak rendelése okán mennek Illéshez, illetve az anyához-gyerekekhez a

Koinónia, Kvár, 2011.

Az írás a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj támogatásával készült.

hollók, a szerepük így a megmentendő életének fenntartása lesz, azaz a hollók a megmentés letéteményesei, az anyával-gyerekekkel együtt írják tovább az egyének életét azzal, hogy nem engedik őket meghalni. Az egyének így tovább élnek. Nényuka a családhoz tartozva hasonló szerepet tölt be, mint a hollók, amikor követve az anyát és a gyerekeket, élelmet visz nekik.

Az együtt írás másik, már említett vonulata a szövegek egy részleten belüli keveredése mellett az emlékezők váltakoztatása. Az emlékező pontos meghatározása nem is sikerül minden esetben, hiszen nem Nényuka mondatai kerülnek egymás mellé egyvégtében, csupán következtethetünk a beszélő kilétére. Amennyire biztosít a tipográfia az emlékező kiléte felől, annyiban el is bizonytalanít.

A kötet a párbeszédességet a szövegkép és kép-kép viszonylatban szintén remekül szemlélteti. Szabó Péter munkái közül bármelyiket ki lehetne emelni példaként. A 6. oldal ördögsekér-anyaga több szinten is utal a párbeszédességre. Az alatta futó szöveg a család ördögsekér általi elragadásáról beszél, azaz tulajdonképpen a család összes tagjának elviteléről és arról a félelemtől, hogy valaki kimarad. A kép ezt az elragadást úgy mutatja be, hogy érezteti a kiemelést annak összes negatív attribútumával, mellette viszont azt is, hogy egy alak vár, hogy a családdal lehessen. Ez az alak reméli,

nem szigetelődik el a családtól, azaz a párbeszéd lehetőségétől, vagyis nem fosztódik meg a családdal való kommunikációtól. Az alak emellett egy „emlékező” is lehet, illetve valaki, aki hallgatja a gyerek álmának ismertetését, hiszen itt egy álom elmeséléséről van szó. Ő az „emlékezés” vagy a mesélés folyamatának hála kívülről „tekint” az „ördögsekérré”.

A kép-kép párbeszédességét a kötet végén lévő név-, fogalom-, fényképtár és Szabó Péter munkái közötti viszony mutatja be. Ezt a 18. vagy 30. oldalon lévő munkák és a 39. és 47. oldalon található fényképek dialógusa példázza. Szabó Péter átírja, kiegészíti a fényképeket. Ezt oly módon teszi, hogy mind Szűcs Teri szövegeivel, mind a fényképekkel beszélget. A fényképeknél a Roland Barthes által hosszasan bemutatott *punctum*nak nagy szerepe van abban, hogy Szabó Péter mit emel ki a képből.² Nagy valószínűséggel a számára *punctum*ként működött. Ami őt a képben megragadja, azt írja tovább.³ A kötet befogadója számára a fotóknak és Szabó Péter munkáinak is létezik külön-külön *punctuma*. Emellett a képek párbeszédességére csakugyan felfigyelhet az olvasó.

A *Deltai haggada* című remek kiállítású kötet a megmenekítődést Nényuka alakjának középpontba emelésével, az együtt mondás, az együtt írás hangsúlyozásával beszéli el rendkívül sokrétűen.

Kovács Flóra

■ JEGYZETEK

1. Visky Júlia: Három kereszt. Koinónia, Kvár, 2007.
2. A kiemelés-eltakarás viszonylatában a térképpel is hasonló módon jár el, csak ott annyi megkötéssel, hogy a család történetéhez valamennyire mindenképpen igazodnia kell.
3. „Ebben a többnyire unáris térben olykor (sajnos, csak nagyon ritkán) fölfigyelek egy-egy »részletre«. Érzem, hogy ez a részlet azonnal megváltoztatja a kép olvasatát, már nem ugyanazt a fotót nézem, hanem egy újat, amely számomra értékesebb. Ez a részlet a punctum (valami, ami belém szúr, megfog).” In: Roland Barthes: Világoskamra. Jegyzetek a fotográfiáról. Ford. Ferch Magda. Európa Könyvkiadó, Bp., 1985. 50–51.

A „TÖRTÉNET-ÍRÓ” DRÁMÁJA

Kövér György: A tizaeszlári dráma.

Társadalomtörténeti látószögek

■ „Nem. Nem francia, engedelmével belga!” – Ki ne ismerné Hercule Poirot alakját s híres „szürkeállományát”? Vagy Columbo elengedhetetlen kézmozdulatát, amint a fejéhez nyúl, majd magasba lendítve karját, kikészült „áldozatának” annyit mond: „Csak még egy kérdés.” Nos, aligha véletlen, hogy napjainkban ezek a figurák és a körjük szótt történetek népszerűbbek, mint valaha. Jól megírt, megfilmesített történetek ezek, tele izgalommal, rejtély körüli – lépésről lépésre haladó – nyomozással, amely mindig az apró, jelentéktelennek tűnő részletekből bontakozik ki s ölt egyre éleesebb és élesebb formát.

Az ördög mindig a részletekben bújik meg – ahogy arra figyelmezteti többször is olvasóját Kövér György.¹ Bár az említett legendás nyomozókról szóló könyvek lapjain, filmek vásznain a rejtély mindig megoldódik a végére – van, hogy az elkövetőt már a történet elején ismerjük –, mégis sohasem az az igazán érdekes, hogy ki a gyilkos, hanem az odavezető út – ha az kellően izgalmas. Talán ezért is írhatja egyik helyen Kövér: „Ha valaki úgy éreznék, hogy romlik a krimi minősége, ne engem hibáztasson.”² Noha *A tizaeszlári dráma* végén, a krimikkel ellentétben nem tudjuk meg, hogy mi módon tűnt el a 14 éves cseléd-lány, Solymosi Eszter (a Tisza menti faluból, 1882 húsvétján), s hogy valójában mi lett vele (bár ebben utólag mindenki állást foglalhat a neki tetsző módon), mégis olvasás közben egy egész hajdan-volt világ tárul fel előttünk – és most ezt a legnagyobb tisztelettel írom – Kövér „nyomozó” jóvoltából.

Hogy sokáig nem nyúltak a tizaeszlári ügyhöz a történészek, annak alapvetően az a magyarázata, hogy mind Bary József, a vizsgálóbíró, mind Eötvös Károly, az egyik védőügyvéd, az eset után néhány évvel, különböző formában ugyan, de megírta emlékeit a „nagy per-

ről”, amely – ahogy azt Kövér György egy rádióinterjú kapcsán megfogalmazta – meglehetősen „lemerevítette a frontokat”.³ Mégis, társadalomtörténeti szempontból rendkívül szerencsés helyzettel állunk szemben, ugyanis a magyar történetben ez az első eset, amikor a tárgyaláson elhangzottakat gyorsírók rögzítették. Ez pedig azt a *páratlan* helyzetet eredményezi, olvasva a jegyzőkönyveket, hogy egy szóbeliségben élő 19. századi falut hallhatunk beszélni. Ezért döbbsent meg Kövér, amikor azt tapasztalta, hogy egyfelől a kortársakat a per kapcsán egyáltalán nem érdekelte Eszlár falu, másfelől hogy az említett „lemerevedés” miatt a történészek sem nyúltak ehhez a témához, ami kétségtelen erős ösztönző volt a mű megszületésében.

Talán illendő előre jeleznem, hogy a következő sorok nem az utóbbi időben gyakoribb „kiveséző”, köztölköző, mindent tudó recenzió műfajának jegyében íródtak. Nem. Sokkal inkább leíró, bemutatató szándékkal fogtam tollat.

Különös, de elsőre azt hinnénk, hogy a tanúk meghallgatásából sokkal többet megtudhatunk a rejtélyről, ám ez épp fordítva áll. Alig valamit tudunk meg általuk Solymosi Eszter eltűnéséről, annál többet azonban arról, hogy miként éltek hétköznapjaikat, kiváltképp azon a bizonyos áprilisi szombaton, amikor Eszternek nyoma veszett. Így arra a kérdésre, hogy „mit cselekedett azon a napon?”, a tanúk padján Láncki József idős kisbirtokos azt válaszolta, hogy „Nem cselekedtem semmit, mert nyilallt az oldalam, csak ácsorogtam az udvaron.” Majd az újabb kérdésre, hogy „egész nap az udvaron volt-e vagy a szobában?” – azt válaszolta: „Az udvaron. A házban nem voltam, mert menyem tisztogatta, megszelgette.”⁴ De az óra nélküli falusi társadalom érdekes időmérési technikáiba is betekintést nyerhetünk, amikor az özvegy Fekete Jánosné a gyónásból hazaér-

kezvéen az időt 11 óra körülre becsülte, „mert a kéménybe is besütött a nap”.⁵

Bár kihallgatták a falu legtöbb mérvadó figuráját, ezek a jegyzőkönyvek mégis csak akkor válnak igazán beszédessé, amikor Kövér mögé néz a dolgoknak. Elővette a társadalomtörténészek által már régóta használt „szokványos forrásokat”, mint az anyakönyveket, az adójegyzékeket vagy a választási jegyzőkönyveket, sőt a kataszteri iratokat, térképeket, amelyeket – valljuk meg – egészen újszerűen használt. Ezeknek a forrásoknak a kombinálásával pedig rendkívül sokszínű, *életszerű* képet rajzolt a faluról és lakóiról.

Kövér érezhetően – de elmondása szerint is⁶ – arra törekedett még a kutatás kezdetén, hogy kísérletet tegyen a hagyományos történelmi diskurzusban gyökeret eresztett „rendi társadalom” és „osztálytársadalom” terminusok Eszlár szintű értelmezésére, s hogy segítségével megvilágítsa a per társadalmát. Így a könyv tartalomjegyzékére pillantva már könnyen érthetővé válik a struktúráról szóló fejezet szerepe. Hamar kiderül, hogy e makrotörténelmi fogalomrendszer, a nem létező entitásokból álló társadalmi szerkezet nem működik mikroszinten. Mi több, megközelítésével Kövér teljesen szétbombázza a „rendi osztálykonceptió” kontextusát. Nézzük, hogyan teszi ezt.

Elsőnek is ott van a taksás kisenemeség, amelyről mint csoportról senki sem beszélt a per közben. Bary és Eötvös is szinte mindenkit parasztnak néz a faluból. Jó példa erre Farkas Gábor falubíró esete, aki nemesi származású, jóllehet a falu egyik földbirtokosánál, Kállay úrnál volt szolgálatban (kliens).⁷ „Tanulságos, hogy a dunántúli armalista Eötvös milyen simán nem veszi észre benne a szabolcsi taksás nemes származékot, de ebben nem különbözött egy szemernyit sem az északkeleti végekről eredő Bary József vizsgálóbírótól, aki legfeljebb anyai ágon volt agilisnek tekinthető.” Majd így folytatja: „Valami hiba lenne ezzel a lokális nemességgel, hogy kívülről mindenki leparasztozhatja? Vagy a térbeli hierarchiának ezen a szintjén a rendi szempont mégsem járta át az országos társadalmi percepciót?”⁸

Aztán ott van a helyi „zsidó társadalom”, a másik tanulságos szál, ami nehezen illeszthető a rendi nézőpont látószögébe. Elég elterjedt az a megközelí-

tés, hogy 1848 előtt a zsidókról mint renden kívüli csoportról szokás beszélni. Az eszlári források azonban lehetővé teszik, hogy más szempont szerint, tehát nem a rendi állásuk (vagyis a foglalkozásuk, a vagyonuk) alapján is megvizsgálhassa őket a történész. Ehhez nyújtott többek között segítséget az 1848 előttről származó tűzkárbiztosítási iratanyag, amiből kiderült, hogy például a haszonbérelő Lichtmann Móricnak ugyan nem volt saját háza, mégis vagyona meghaladta a 21 ezer váltóforintot, amelynek közel háromnegyedét a „szeszgyári rézeróművek” (a szeszfőzde berendezése) adta.⁹ De eredményre vezető az is, ahogyan Kövér az 1870-es kataszteri térképeket arra használja fel, hogy a helyi zsidóság térbeli differenciálódását rögzítse. Következtetése igen éles: „Ófaluban a hagyományos forgalmi gócpontokat foglalták el, Újfaluban azonban újkori kolónusként viselkedtek, s egyáltalán nem szegregáltak telepedtek meg. Házaik nemcsak az újfalusi gazdaságon terpeszkedtek, hanem szerényen a szélső zsellérporták között is meghúzódtak. Tótfaluban [Tiszaeszlár már említett ó- és újfalusi része közötti falurészen pedig] eredetileg beérték a szakrális hely megépítésével.”¹⁰ Mindezt egybevetve jól látható, hogy a rendi kategorizálás nem passzol az egykor volt életformákhoz. Ha tehát a rendi társadalom látószöge megdőlt Eszláron, vajon mi a helyzet az osztálytársadalom koncepciójával?

Kövér – egyébként rá jellemző módon – az osztályt teljesen pragmatikusan fogta föl, miszerint az osztály az osztályozáson alapul. Így nekilátott a rendelkezésre álló források alapján a falusiak választójog, földbirtok és adók szerinti osztályozásához. Ahol lehetett, ott manuálisan, ahol nem, ott klaszteranalízis segítségével végezte el a műveletet. Végül a kapott eredményeket nem próbálta egymással harmonizálni. Maradt a többoldalú, többdimenziós osztályozás utáni pillanatfelvétel, amiben az eszlári társadalom egy nagyon szélsőségesen tagolt, viszont a zömében egy nagyon differenciálatlan csoport képét mutatta. Ahogy írja: „Természetesen egy kvantitatív elemzésben végső soron a falszifikáció is hasznos tudás.”¹¹ Tehát mind a rendi, mind az osztálytársadalom szempontú megközelítés alkalmatlanná vált arra,

hogyan azon keresztül mutassa be Kövér a per társadalmát.

Ekkor úgy dönt, hogy beemeli a társadalmi dráma koncepcióját (az antropológiából), s megpróbál a helyi konfliktusokon keresztül, utólag (?) konstruált struktúrákat megragadni működésük közben. A különböző „konfliktusprizmák” fénytörésében más és más csoportok körvonalazódtak; e csoportokkal (mélyebb struktúrákkal) pedig már valóban beszélő viszonyba lehetett hozni a per társadalmát. Két ilyen vizsályt emelek most ki, amelyek valódi összekötő szálként jelenhettek meg: egyfelől az egyházi iskolák ügyét az 1870-es évek második feléből, másfelől az 1882-es bíróválasztást, s ezek közül is csak az előbbit érintem röviden.

Az 1876-os árvíz után a falu vezetése úgy döntött, hogy az anyagi gondokkal küzdő három helyi tanítót saját költségvetéséből megsegíti. A döntéshozó testület egyik virilis tagja, aki ekkoriban az izraelita hitközség elöljárója is volt, Lichtmann Jakab bérlő (a korábban említett L. Móric fia) nem támogatta a határozatot, mivel a zsidóktól a református hitközség eleve több tandíjat szedett, mint a református nebulók szüleitől, arra hivatkozva, hogy nem járulnak hozzá az iskolák fenntartásához. Lichtmann azonban nem érte be ennyivel, s panasszal fordult a megyei közgyűléshez, amely ezek után kénytelen volt helyt adni a tiltakozásnak. Az ügy még évekig elhúzódott; viszont tény, hogy az eset felekezeti konfliktusként (is) értelmezhető.

De nemcsak ilyen „dramatikus konfliktusok”, hanem bizonyos értelemben „strukturális konfliktusok” is működtek ekkor Eszláron. Az összehasonlítható eredmények viszonylatában „hajmeresztően” kedvezőtlen birtokmegosztási viszonyok uralkodtak a településen: a birtokosok 86 százaléka a földeknek alig több mint 2 százalékaival rendelkezett csupán. „Itt mintha már az indulásnál hiányoztak volna mind a lesüllyedésnek, mind a polarizálódásnak az esélyei.”¹² Később elhangzik a kérdésbe zárt sommás megállapítás: „Mert hiszen mi is veszhetne el ilyen gyenge közép felmorzsolódásával?”¹³ Ez tehát az egyik konfliktusmező. A másik, hogy Eszlár a Tisza kanyarulatában feküdt, amit rendszeresen, nagyjából évtizedenként előntött a folyó; az ezzel kapcsolatos szoron-

gás pedig „mindig a teljes megsemmisülés fenyegetését hordozta”.¹⁴ S van még egy fontos feszültségpont: az, hogy a „jobbágyfelszabadítás után az eszlári háttér szinte minden nagyobb tagja bérlők kezére került. A katolikus Kállayakét keresztény, a református Bánffyakét pedig zsidó bérlők vették haszonbérbe.”¹⁵ Az utóbbiak – érvel a rádióinterjú során Kövér – ugyan „nem viselkednek bérlőként (lényegében) felekezeti másképp, mint egyik s másik, de a konfliktus egy részét magukra vonják”.¹⁶

Az eddigiek alapján elmondható, hogy a felidézett konfliktusok – amelyeket a „nyomozás” előtt nem ismertünk –, ha nem is közvetlenül, de közvetett módon mégiscsak megágyaztak a későbbi pernek s az azt megelőző vizsgálatnak. Amíg e konfliktusmezőkben felsejlett néhány mélyebb struktúra, átszűrődött a működő („érdek”) csoportok sokszínűsége, addig lehetővé vált a dráma néhány szereplőjének ideáltipikus leírása is.¹⁷ Jól láthatóan az utóbbi években Kövér György érdeklődése az ágencia felé fordult, ami *A főszereplők* című fejezetben a legteljesebb formában ölt alakot,¹⁸ ahol az Onody, a Lichtmann, a Farkas, a Papp, a Solymosi s a Scharf család nyomába ered. Hatalmas forrásmennyiséget mozgató meg Kövér, időt és fáradságot nem kímélve, ami egyébként jellemző a mű egészére is. Iskolapéldája ez az alapos történelmi munkának. Ízelítőül a Solymosi család „drámájának” mozzanataiból idézek: „Hogy Solymosi János és Jakab Mária [Eszter szüleinek] ígéretes frigyéből végül miért nem az lett, amiben az ifjú pár eredetileg reménykedett, annak sokféle magyarázatát összekeresgélhetjük. Szerepet játszott ebben az 1855-ös árvíz után telepített Újfaluba költözés s az ottani telekjuttatással, házépítéssel vállalt terhek. Az egész Eszlárt sújtó magas csecsemő- és gyermekhalandóság Solymosiékat sem kímélte.” Az özvegy Solymosiné később elmesélte, hogy „ifjú házaspár helyett annak öccse, István ment el katonának, ám amikor ez kitudódott, Solymosi Jánost bebörtönözték, s több mint egy évet töltött a nyíregyházi és a debreceni tömlöcökben. Szabadulása után pedig hamarosan betegeskedni kezdett.”¹⁹ Sokatmondó az, ahogyan Solymosiné hetente háromszor járt be Nyíregyházára fogva tartott férjéhez, „sokszor olyan időben, hogy még a

kutyát is megsajnálta volna az ember”. Az „isten tudja csak, milyen nehéz volt három kis gyermeket [férj nélkül] tartani”²⁰ – derül ki a lábjegyzetbe vett elbeszélésből. (Aki kedvet kapott, hogy kézbe vegye a művet, hadd jelezzem, Kövérnél kötelező lábjegyzetet olvasni!)

Ezzel lényegében az V. fejezet végére értünk. A könyv eme első 330 oldalára, vagyis az akadémiai doktori értekezés-ként benyújtott s megvédett részre vonatkozó, bírálóbizottságtól eredeztethető ajánlás szerint: „A disszertáció, egy történetírásunkban egyedülálló módon rendkívül mélyre fűrő mikro-társadalomtörténeti vizsgálódás, meghatározó hozzájárulás a modern magyar társadalom történetének újraértelmezéséhez, a rendi és polgári társadalmak közötti átmenet megvilágításához.”²¹ Lényegében erre épül az ismert tisztaeszlári ügy (nyíregyházi per) újraértelmezése Kövérnél. (Az elvégzett munka grandiózusságát mutatja, hogy a háromnegyed ezer oldalas mű felhasznált forrás- és irodalomjegyzéke 756 tételből áll. A főszöveghez 2685 lábjegyzet, 87 ábra, kép s térkép, illetve 94 táblázat tartozik. Itt említeném meg azt a kiadó felé megfogalmazott aprócska megjegyzésemet is, hogy bár érteni vélem, miért került egybeszerkesztve, egy kötetbe a mű két része, mégis az újabb kiadásnál megfontolandó lehetne a két kötetben történő olvasóbarát kiadás – s akkor talán nem zsidbadna el lépten-nyomon a csaknem másfél kilogramm súlyú könyvet tartó kéz.)

A krimi csak most kezdődik.

A következő fejezet, *Az „inkriminált ügy”* már egy egészen eltérő módszertani sajátosságot hordoz magán, ami aligha tekinthető másnak, mint filológiai aprómunkának. A szövegek alapos, több lehetséges kontextusba is beleállított elemzése után Kövér – a rá oly jellemző módon – megmarad az olvasót is könnyen bűvöletbe vonó többértelműség mezején, természetesen úgy, hogy semmilyen jelentést nem akar rövidre zárni. Tudniillik azok többnyire nyitva maradnak. Ahogy előrehaladunk, ha tetszik, mélyebbre és mélyebbre jutunk az ügy sűrűjébe, ezek a nyitva maradt „értelmezések” a figyelmes olvasóban sajátos, némi túlzással, végtelen kombinációban állhatnak össze egymással. Mindenki megalkothatja – persze Kövér vezetésével – a saját történetét, ami újabb dimen-

ziót ad a műnek és magának az eszlári ügynek, amit a következő részlet kellően illusztrál.

Órákkal Eszter eltűnése után, amikor a keresésből Solymosiné (testvérével együtt) hazafelé menet beszédbe elegyedett a zsidó egyházfival, Scharf Józseffel s nejevel, történt az, hogy a zaklatott asszonynak Scharf azt találta mondani: „Ne nyugtalanodjék leánya elveszte fellett, az bizonyosan elő fog kerülni, mivel máskor is történt már az, hogy keresztény gyermek eltűnése miatt a zsidókat gyanúsították.”²² Úgy tűnik, Scharfnak komoly szerepe volt ezzel az óvatlan kijelentéssel a vérvád kialakulásában. A történész számára itt az ördögi apró részlet: az „is”, amit legalább kétféle módon értelmezhetünk. Egyfelől elképzelhető, hogy Eszter eltűntének gyorsan terjedő hírére már akkor valakik fölvetették, hogy a zsidók keze lehet a dologban; ezért mondhatta (erre reagálva) Scharf azt az „is”-t. Másfelől az sem kizárt, s Kövér inkább hajlik a következő értelmezés felé, hogy az „is” Scharf fejében van (ugye), tehát hallott korábban a nánási esetről, és most *is* attól fél, hogy rájuk fogják majd. – Ki az, aki el tudná dönteni, hogy melyik is az igazi „is”? A történet úgy folytatódik, hogy másnap hajnalban Solymosiné arra ébredt, hogy – mit is mondott a Scharf? Úgy tűnik, Solymosiné fejében is volt valamiféle referencia, de azt mégis a Scharf által mondottak hívták elő.

Innentől az elbeszélés fő motívumába kisebb részek épülnek be hét alkalommal *Performerek* alcímmel, ahol az ügy során jelentős szerepet játszó, olyan, eddig még külön be nem mutatott szereplők kapnak helyet, mint a „törvényesség őrei Szabolcsban (a törvényszéki elnök, a vizsgálóbíró, a csendbiztos), az eszlári papok, az újságírók, a védők, az orvosok, a köz- és magánvádlók s végül a gyorsírók.

Az ügy menete Eszter eltűnése után két hónappal új irányt vett. Tiszadadánál kifogtak a folyóból egy „olyasforma” holttestet, amiről sohasem bizonyosodott be, hogy Eszteré volt. Érdekes mozzanat, amikor a holttest azonosítására Solymosiné többedmagával a helyszínre érkezett. Voltak, akik felismerni vélték Esztert, s voltak, akik nem – az utóbbiak közé tartozott az eltűnt lány édesanyja is. Elvonatkoztatva attól, hogy

Eszter-e a holttest vagy sem, felmerül a kérdés – mi motiválhatta Solymosinét abban, hogy ne azonosítsa lányaként a testet. (Az most egy másik kérdés, hogy az újabb exhumálás során megállapították, aligha lehetett felismerhető állapotban egy kéthónapos vízi hulla.) S ezen a ponton egészen közelről szemlélhetjük Kövér sajátos, a kortársakéval szembe-menő gondolatmenetét. Elfogadhatatlannak tartja azt a „barterügyletszerű értelmezést”, miszerint „Solymosiné megrögzött érdekesember” volt, akinek a védelem logikája alapján „tanácsadók verték a fejébe, hogy leányán már úgysem segíthet, viszont a kapott segélyektől megfosztja magát, ha felismeri a holttestben a leányát”. Számat kellett vetnie – Kövér szerint – az özvegynek azzal, ha felismeri a holttestben a leányát, akkor egyfelől a vérvád (mivel e hullának a nyakát a vád dal ellentétben nem metszették el) összeomlik, másfelől ebben az esetben szembesülnie kellett volna a lány elszökésének, öngyilkosságának a valószínűségével, ami „súlyos erkölcsi teherként nehezedik Eszter megítélésére. Nem lehetséges, hogy a megtagadással épp ettől a folttól próbálja megszabadítani leánya emlékeit? S vajon valóban ő választott-e a lehetőségek közül?”²³

A dráma újabb vonása: ha Onódy Géza valamiféle játékmesterként (?) értelmezhető a történetben,²⁴ akkor – csak a többértelműség kedvéért – Kövér maga is játékmester, e dráma írója. Tudniillik a dadaí hulla története könnyen abba az irányba tereli az olvasót, hogy azt higgye, Solymosi Eszter vízbe fulladt. Igen ám, de ezzel a többszólamúság is veszít valamelyest varázsából. Hogy ezért vagy sem – amire éppen volna tippünk –, Kövér újrainyítja a kérdést. Pontosabban: szorososan a történet után illeszt egy apró, de annál mesteribb fejezetet arról, hogy ha nem a zsidók veszejtették el Esztert, és az sem biztos, hogy a megtalált holttest az övé, akkor miért nem látta, láthatta senki, amikor a hazafelé vezető úton eltűnt – elvonatkoztatva most attól, hogy nyilván azért tűnhetett el, mert senki se látta. Az értelmezés újabb dimenziója nyílik ezzel, amikor az alcím szerint *Eszter lábnymai* után eredünk. E ponton összefut egymással Kövér tollában a földrajz, a kartográfia és a „valószínűségszámítás”. „Pusztán logikai alapon nyugszik tehát feltételezésünk, mégis

nehezen cáfolható: Solymosi Eszter akár önszántából, akár mások által elragadva leginkább Tiszalök felé hagyhatta el a települést feltűnés nélkül. Persze ha így történt, akkor is kérdés marad, hogy miért vitte volna magával a festéket [amelynek vásárlásával megbízták]. Miért nem várta meg a gazdaasszonya által megígért 5 forintot, s azzal a zsebében próbál szerencsét a löki, a szentmihályi vagy tokaji vásár amúgy is tervbe vett meglátogatásakor? De nem zárhatjuk ki, hogy nem előre elhatározott szándékkal ment világgá, s csak Újfaluba hazafelé tartva érlelődött meg benne az elhatározás. Ám akkor hogy lehet, hogy a nővére, aki a tanúk szerint utoljára beszélt vele, semmit sem vett észre ebből? Az mindenesetre tény, hogy legközelebbi hozzátartozóitól nem búcsúzott el.”²⁵ Végül az érvelés így zárul: „Szerencsére a történésznek nem kell ítélnie. Nyugodtan megmaradhatunk a legkevésbé cáfolható valószínűségek világában.”²⁶

A könyv számos apró fordulatot tartogat még, amelynek felfedezését meghagyom az olvasónak. Már csupán arra szeretnék utalni, hogy a hosszas szövegelemzések után a per azért Kövérnél is az ítélethirdetéssel zárul. Ezzel a mikro-történelem világából a könyvet továbbolvasva újabb dimenziókba váltunk, ahol a látószögek kinyílnak, s a fókuszpontok részről részre messzebb kerülnek az ügytől. Az utolsó, *A reakció rádiuszai* címet viselő fejezetben – ha az *Epilógust* nem számítjuk – az eszlári eset „következményeit”, „hatásait” vizsgálja a szerző (távolodó) koncentrikus körökben. Előbb a Szabolcsban 1883 végén zajló megyei tisztújításba, majd az 1884 tavaszán-nyarán tartott képviselőválasztásokba, végül a „nemzetközi” antiszemitizmus szerveződésébe nyerhetünk betekintést. Eközben megismerkedhetünk a virilis jegyzékek újabb forráskritikájával vagy az utcai zavargások tér- és időbeli terjedésével, azok mozgatórúgóival – kimutatva, hogy nemcsak az antiszemitizmus működött a háttérben mint kiváltó szál. Kövér ezen a ponton megfogalmazza, hogy „Nem úgy állt az összefüggés, hogy ahol antiszemítát választottak, ott nem tör ki zavargás, hanem inkább fordítva, ahol komolyabb utcai rendbontásokra került sor, ott ez is elriasztóan hatott a kétségtelenül többségében rendpárti választópolgárokra”. Hogy „közben ilyenkor a morális korlá-

tok fellazultak, az sem csak a propaganda, de nem is csak az etetés-ítatás következménye volt, hanem az *alkalmilag politikailag aktivizálódó választójogon kívül rekedtek színrelépésének* is betudható”.²⁷

S hogy miért éppen Tiszaeszlár? – mert e mellett azért csak nem mehetünk

el. Talán az eddigiekből is sejthető, hogy milyen választ tartogat könyvében Kövér a kitarító, figyelmes olvasónak. Végül nem tudom, mások hogy vannak vele, de én szívesen olvasnék mondjuk egy Kövér-regényt is.

Szilágyi Zsolt

■ JEGYZETEK

1. Kövér György: A tisztaeszlári dráma. (A továbbiakban Kövér 2011.). 2011. 705.
2. Kövér 2011. 432.
3. „Várkonyi Benedek Kövér György történésszel beszélgetett a tisztaeszlári perről.” Magyar Rádió 1, Esti tudomány c. rovat, 2010. június 25. (A továbbiakban: Kövér 2010.) <http://www.mr1-kossuth.hu/hirek/radio-100723/a-tisztaeszlari-drama-%E2%80%93-tarsadalomtorteneti-latoszokek.html> (Letöltve: 2011. június 26.)
4. Kövér 2011. 300.
5. Kövér 2011. 347.
6. A társadalomtörténet „refigurációja”, avagy eltűnt főszereplők nyomában – a tisztaeszlári kutatás tanulságai. Kerekasztal-beszélgetés Kövér Györggyel; moderátor: Valuch Tibor. (A továbbiakban: Kövér 2009.) Debreceni Egyetem, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék Társadalomtörténeti Műhelye és a Történelmi Intézet Történelmi Doktori Programja közös rendezvénye. Debrecen, 2009. november 26. (A hangfelvétel a szerző tulajdona – Sz. Zs.)
7. Kövér 2011. 290.
8. Kövér 2011. 291.
9. Kövér 2011. 94. és 273.
10. Kövér 2011. 98.
11. Kövér 2011. 135.
12. Kövér 2011. 114.
13. Kövér 2011. 115.
14. Kövér 2011. 199.
15. Kövér 2011. 177.
16. Kövér 2010. 11:19–11:52 mp. szakasz.
17. Kövér 2009. 22:08–23:36. mp. szakasz.
18. Erre vonatkozólag lásd Kövér műveinek bibliográfiáját: A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére. Szerk. Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla. Századvég Kiadó, Bp., 2009. 593–602. Ennél az összeállításnál frissebb, 2010-es publikációkat is tartalmaz az ELTE BTK Történelem Szakos Portálja: <http://tortenelemszak.elte.hu/intezet/gazdtars/kover.html>
19. Kövér 2011. 307–308.
20. Kövér 2011. 308. (249. lábjegyzet)
21. <http://mta.hu/cikkek/mta-doktora-oklevelet-vettek-at-2010-december-1-jen-126340#Kover>
22. Kövér 2011. 351. (Kiemelés – Kövér György.) A szöveget Solymosiné elbeszélése alapján idéztük.
23. Kövér 2011. 470–471.
24. Kövér 2011. 531.
25. Kövér 2011. 507.
26. Kövér 2011. 508.
27. Kövér 2011. 677. (Kiemelés – Sz. Zs.)

